

ЕТАПИ ПРОНИКНЕННЯ ІСЛАМУ В БУДЖАК

У статті розглянуто час появи, особливості розповсюдження та функціонування ісламу на території Пруто-Дністровського межиріччя, що носить назву Буджак. Виокремлені основні етапи проникнення ісламу в цей регіон, починаючи з перших згадок про факти прийняття ісламу печенігами і закінчуючи його відродженням в наш час. Автор приходить до висновку, що в Буджаку склалася дві форми побутування ісламу: «міська», що практикувалася турецьким населенням і була ближче до ортодоксальних мусульманських традицій, та «кочова», яка існувала серед ногайців і включала в себе пережитки народних вірувань.

Ключові слова: Буджак, ногайці, кочівники, іслам, мазаб.

Буджак – історико-етнографічний регіон, який займає південну, степову частину Пруто-Дністровського межиріччя. На сьогоднішній день Буджак складає південно-західний кут Одеської області України, а також південні райони Республіки Молдова. Протягом всієї висвітленої джерелами історії Буджак мав яскраво виражену специфіку, був межею між різними великими історико-етнографічними регіонами. З одного боку, він є західним краєм Великого Євразійського степу і, починаючи з часів формування виробляючого господарства, відчував потужні імпульси з боку тих етнокультурних процесів, які мали місце в степу. З іншого, Буджак – своєрідний коридор, що веде з Північно-Східної Європи до Балкан, він завжди культурно був пов'язаний з цією історичною провінцією. На півночі Буджак межує з лісостепами Східної Європи, а на південному сході виходить до моря, з боку якого сюди проникали народи та культурні явища чорноморсько-середземноморського регіону. Відповідно до цього, Буджак завжди знаходився на кордоні розселення різних народів, відрізнявся строкатим етнічним складом і абсорбував в себе різні цивілізаційні впливи.

Однією з особливостей Буджаку в останнє тисячоліття був поліконфесіоналізм, проникнення сюди і співіснування на суміжних територіях християнства, іслама, різних домотеїстичних релігій. Не дивлячись на тривале існування і багату історію іслама в Буджаку, ця проблема ніколи не була предметом наукових досліджень. Завданням цього дослідження є окреслення основних етапів проникнення іслама в Буджак, та виокремлення деяких історичних особливостей його функціонування в регіоні.

У середньовічній арабській літературі є деякі відомості про факти прийняття печенігами ісламу, які, як відомо, жили і в Північно-Західному Причорномор'ї. Так, згідно з повідомленням ал-Бекрі, що відноситься приблизно до 1010 р. (після 400 року хіджри): «стався в них полонений з мусульман, вчений богослов, який пояснив деяким з них іслам, внаслідок чого ті прийняли його. І наміри їх були щирі, і стала поширюватися між ними пропаганда ісламу. Останні ж, що не прийняли іслам, засуджували їх за це, і справа кінчилася війною. Бог же дав перемогу мусульманам, хоча їх було лише 12 тисяч, а невірних вдвічі більше. І вони (мусульмани) вбивали їх, і ті, що залишилися живі прийняли іслам. І всі вони тепер мусульмани, і є в них вчені, і законознавці, і чтиці Корану»¹. Те, що велика частина печенігів стали мусульманами, підтверджує автор XII ст. Гарнаті².

Проте ці відомості викликають сумніви. Важко сказати, наскільки був поширений іслам серед печенігів. Ні археологічно, ні історично не прослідковується сповідування північно-причорноморськими печенігами ісламу. Ймовірно, в арабських повідомленнях йдеться про печенігів, що залишилися в Середній Азії і поступово злилися з огузами, а також ісламізованих. Можливо, також про печенігів, які влилися до складу Волзької Булгарії та прийняли іслам.

Не можна виключати того, що в поодиноких випадках печеніги приймали іслам і на території Причорномор'я, але вважати це явище масовим немає підстав.

Більш масове проникнення ісламу в Буджак пов'язане з монголо-татарськими завоюваннями в Східній Європі. Після західного походу монголо-татар в 1236–1242 рр. кордон їх держави став проходити по Дунаю, та включив, таким чином, до її складу всю територію Буджаку³.

Проте монголо-татари на той час не були мусульманами, а сповідували свої давні традиційні вірування. Як відомо, прийняття ісламу в Золотій Орді офіційною релігією відноситься до часу правління хана Узбека (1312–1342). Проте територія Північно-Західного Причорномор'я недовго в цей період входила до складу Золотої Орди. Після поразки татарських князів Катібєя (Качибєя), Бекера, Котлубая (Кутлубуха) і Дмитрія в 1362 р. в битві на Синіх Водах від Великого князівства Литовського⁴, ця територія відходить від Золотої Орди. Таким чином, цей період розвитку ісламу в Буджаку охоплює близько п'ятдесяти років – від прийняття ісламу в якості державної релігії в Золотій Орді до втрати цих земель.

Але і з того часу збереглися матеріальні залишки присутності мусульманського населення на території Буджаку. Так, багатолітні розкопки середньовічного Акермана (Маврокастро, Монкастро, сучасний Білгород-Дністровський) показують, що у той час він був значним містом, яке тісно пов'язане своєю культурою і, ймовірно, населенням з центральною частиною Золотої Орди. Археологічними розкопками був зафіксований значний культурний прошарок (2–2,5 м), котрий датується кінцем XIII–XIV ст.⁵.

Відомий дослідник географії Золотої Орди В. Л. Єгоров пише: «Впродовж першої половини XIV ст. Акерман був великим морським портом Золотої Орди, що був тісно пов'язаний з генуезькими колоніями Криму... Одночасно з цим, місто було значним ремісничим центром, виробництво якого було розраховане не лише на задоволення внутрішніх потреб». Житла, які були досліджені на городищі, «підкреслюють тісний зв'язок міста з центральними районами Золотої Орди. Особливо добре це проявляється в окремих рисах побутового облаштування житла...»⁶.

Судячи з золотоординських монет, місто було залишене монголами в 60-х роках XIV ст., але наголошується, що життя міста не було перервано миттєво в результаті військового нападу, а затухало поступово, можливо (на думку Л. Л. Польового), Акерман був покинутий монголами пізніше за інші населені пункти Буджаку під поступовим натиском з півночі молодого Молдавського князівства⁷. Як би там не було, не викликає сумніву, що в першій половині XIV ст. в Акермані було мусульманське населення, були тут і культові мусульманські споруди (мечеті).

Непрямі дані про це дають розкопки іншого золотоординського міста на території сучасної Молдови – Старого Орхея, в якому у той час існувала мечеть (від якої збереглися залишки мінарета і міхраба), її площа складала 3000 кв. м⁸.

Інше велике золотоординське місто Буджаку, де, ймовірно, мало місце мусульманське життя, це – Кілія, відоме за письмовими та картографічними джерелами того часу як значне портове місто, в якому, зокрема, знаходилася генуезька торгівельна факторія. Але археологічні розкопки міста не проводилися і особливості його внутрішнього життя залишаються невідомими⁹.

Збереглися також деякі відомості про існування у той час біля сучасного селища Маяки переправи через Дністер із залишками мечеті і декількох кам'яних споруд¹⁰. Проте археологічні розкопки тут не проводилися і, можливо, ці споруди збереглися не із золотоординського, а з пізнішого – турецько-ногайського часу.

Є деякі непрямі звістки про те, що у той час в Буджаку мешкало кочове населення (зокрема, в топонімії), а також про поширення у нього мусульманських вірувань. Так, один із золотоординських керманічів з цього регіону, який загинув в битві на Синіх Водах, мав мусульманське ім'я – Бекер, яке походить від імені «праведного» халіфа Абу-Бакра.

Наступний натиск мусульман на цей регіон пов'язаний з турецько-кримськотатарсько-ногайською експансією на ці землі, яка почалася з 1484 р., коли Туреччина, за підтримки кримського хана Менглі-Гірея, захоплює Кілію та Акерман і незабаром заселяє смугу землі довкола і між цими двома фортецями ногайцями, виведеними зі сходу. Незабаром виникає Білгородська (Акерманська) Орда ногайців, що пізніше отримала назву Буджацької Орди.

Період з кінця XV ст. (після 1484 р.) до приєднання (де-факто) до Росії в 1806 р. можна визначити як час розквіту ісламу в Буджаку, епоху найбільш сприятливого його розвитку тут.

Проте просування ісламу вглиб території Буджаку в цей період було поетапним і тривалим. Зміна кордонів Османської імперії в Буджаку і поступове її просування у різних напрямках з первинних анклавів – акерманських і кілійських земель досі залишається недостатньо вивченим. В даний час можна намітити лише основні етапи змін кордонів, без їх точного означення.

Так, в 1511–1512 рр. молодший син султана Баязіда II Селім приєднує до турецьких володінь смугу землі в басейні нижньої течії річки Сарата, східніше Кілійської субашії, з'єднавши, таким чином, відторгнуті раніше у Молдавського князівства території довкола Акермана і Кілії. Ця територія була призначена мусульманському релігійному відомству, згодом вона стала відома як вакуф Селіма I¹¹. Проте остаточне закріплення цієї території сталося пізніше, лише в 1636–1637 рр. і пов'язано із спорудою (відновленням) тут Кенан-пашею фортеці Татарбунар¹².

Наступне територіальне придбання турок і ногайців в Буджаку відноситься до 1538 р. Цього року армія Османської імперії, очолювана Сулейманом, кримська орда і волоське військо, що вступили до столиці Молдови Сучави, змістили господаря Петру Рареша, після чого приєднали до імперії частину правобережжя Нижнього Дністра, де незабаром була побудована Бендерська фортеця¹³.

Чергові територіальні придбання Османської імперії в Буджаку відбулися після польської кампанії. У 1621 р. турецький султан Осман II відокремив від Молдавського князівства місто Рені з низкою молдавських сіл. На цій території в 1622 р. було утворене окреме нахіє¹⁴, яке пізніше було приєднане до Ізмаїльського¹⁵, створеного ще в 1590 р.¹⁶.

З цим територіальним придбанням добре корелює повідомлення про те, що в 1620-х роках (1621–1626 рр.) в Буджак переселяється велика група нового кочового населення – ногайці з Великої Орди роду Ормамбет-оглу і з Малої Орди – Орак-оглу¹⁷, в подальший час – найбільш багаточисельні і, ймовірно, найбільш впливові складові Буджацької Орди. Судячи з подальшого розселення (рід Орак-оглу – на північ від колишнього Ренійського нахіє, Ормамбет-оглу – від Ізмаїла і Кілійських земель) перші були поселені на знов придбаних Ренійських землях, а другі – на схід від них¹⁸.

Проте і це територіальне придбання виявилось недостатнім, щоб розмістити постійно зростаюче ногайське населення, що займається екстенсивним кочовим скотарством та потребує великих територій під пасовища. Після 1660-х років Османська імперія знову відокремлює від Молдавського князівства значну територію на північ від раніше захоплених земель. Ця територія добре показана на одній з європейських мап 1789 г.¹⁹.

Найбільше територіальне розширення Буджацької Орди мало місце в XVIII ст. В цей період, судячи з мапи Бауера (1774 р.), ногайці оволоділи смугою в 20–30 км на північ від їхньої колишньої межі²⁰. Коли це сталося – ми не знаємо. Ймовірно, це було не постійне придбання, формально юрисдикцію над ними зберігало Молдавське князівство, можливо, ногайці платили орендну плату за використання цих земель. Це видно з того, що коли значна частина Буджацької Орди в 1770 р. переходить до Російського підданства і відкочовує на схід, дану смугу землі захоплюють (повертають собі) молдавські бояри та запрошують для поселення із-за Дунаю гагаузів і болгар, які, дійсно, поряд з молдавськими колоністами, після 1774 р. засновують на місцях колишніх ногайських поселень на самій півночі Буджаку свої села, але, оскільки молдавські бояри намагаються їх закріпачити, після приєднання до Росії центрального і південного Буджаку, вирушають на ці землі, які виявилися вільними.

Після поетапного приєднання Буджаку до Османської імперії на цій території поширювалося мусульманське віросповідання. Основним способом поширення ісламу стало заселення території населенням, що сповідало іслам і до переселення сюди. Факти прозелітизма (прийняття ісламу) населенням Буджаку неісламського віросповідання невідомі. Спостерігачі відзначають не лише віротерпимість ногайців, але і відсутність у них прагнення обертати в іслам іновірців. Тунманн пише про це: «вони не переслідують нікого через його релігію і зовсім не прагнуть обертати інших в свою віру»²¹.

На території Буджаку із мусульман селилися не лише ногайці, але і представники інших народів, носії інших побутових і релігійних традицій, перш за все, турки. Хоча вони відносилися

до однієї з ногайцями деномінації ісламу – суннітського ісламу ханафітського мазхаба, в їх релігійності були істотні відмінності²².

В результаті в Буджаку склалися дві форми побутування ісламу – міська, «турецька», ближча до ортодоксальних мусульманських традицій і кочова – «ногайська». У турецькому ісламі більшою мірою дотримувалися норм шаріату і сунни, регулярно здійснювали намаз, дотримувалися посту, більшою мірою мала місце гендерна сегрегація (зокрема, такий звичай, як закривання жінкою обличчя, дозвіл входити в суспільні місця і т. ін.), строго дотримувалися харчових заборон.

На наш погляд, свідоцтвом існування в Буджаку «двох» форм побутування ісламу є приказка, що наводить Евлія Челебі. «До речі, – пише він, – відоме прислів'я свідчить: «Їжа татарина – просо, одяг його – шкура, дім його – очерет, а сам він – негідник» [Прислів'я римоване. У другій його частині – гра слів: «очерет» турецькою «саз», а «негідник» – «насаз», що можна також перекласти «не очерет»]²³.

Подібна недоброзичливість і навіть ворожнеча на релігійно-побутовому ґрунті добре відома серед народів, які живуть по сусідству і є носіями різних традицій ісламу. Втім, соціальна сегрегація (міські і сільські мешканці, представники військового стану, адміністрації або торгівлі і скотарі-воїни) і взаємозалежність (буджацькі ногайці були важливими військовими союзниками Порти, а також дозволяли утримувати і контролювати територію Північного Причорномор'я, турки, в свою чергу, захищали ногайців від можливого глобального удару їх північних сусідів, відбитися від якого самотійно ногайці через свою відносну нечисельність і військово-стратегічне відставання, що з часом лише посилювалося, не могли) згладжувала цей конфлікт, і жодних інших фактів, що свідчили б про побутову нетерпимість між двома народами невідомо. Більш того, Евлія Челебі, ніби виправдовуючись, підкреслює: «Вони [буджацькі татари] є дуже слухняними газіями»²⁴.

Евлія Челебі свідчить про наявність десятків мечетей в містах Буджаку того часу – Акермані, Кілії, Ізмаїлі, Татарбунарах. Існували мечеті і в деяких селах, де мешкало вже напівосіле турецько-татарське населення. Так, він пише: «Три квартали в ньому [Ізмаїлі] – мусульманські, а останні населені грецькими, вірменськими і єврейськими реаяя... Всі будинки, заїжджі двори, мечеті, стіни яких збудовані з цегли і вкриті черепицею, знаходяться в мусульманських кварталах»; «На даний час у фортеці [Татарбунарах] є одна мечеть»; в Акермані «є мечеть султана Баєзіда – це доброго вигляду мечеть з одним мінаретом», «із мечетей [у Акермані] прекрасна мечеть султана Баєзіда, старовинна і проста на вигляд, Мечеть хана Менглі-Гірея, мечеть Ваїз-джамі, мечеть султана Селіма хана – все це великі дарування татарських ханів [на користь вакфа]»; «Є у фортеці [Кілія] соборна мечеть султана Баєзіда Велі, сім [малих] мечетей», крім того, в посаді Кілії «всього 17 міхрабів і ще одна велика соборна мечеть, що знаходиться біля ринку, має багаточисельних прихожан. Будівля цієї мечеті, проста і витончена, чудово оброблена»²⁵. В даний час в Буджаку ще з турецьких часів збереглася лише частина однієї з мечетей Ізмаїла і мінарет в Білгород-Дністровському.

У 1807 р., в ході російсько-турецької війни 1806–1812 рр., всі буджацькі ногайці були примусово виселені на схід, а територія півдня Пруто-Дністровського межиріччя була заселена християнськими поселенцями – задунайськими: болгари, гагаузи, албанці і німецькими колоністами, українцями, росіянами, у тому числі старообрядцями, молдаванами. Досить швидко були зруйновані і знищені всі матеріальні свідоцтва про існування в регіоні ісламу: мусульманські кладовища, культові споруди і взагалі практично всі споруди, що існували за турецьких часів.

З того часу в Буджаку практично не було мусульманського населення, тому на розвиток ісламу в регіоні практично не вплинули бурхливі події ХХ ст. Лише в останні десятиліття намітилося пожвавлення мусульманського життя не лише на території України в цілому, але і, певною мірою, в Буджаку. Національні конфлікти, а також падіння рівня життя в колишніх радянських республіках Кавказу і Середньої Азії призвели до масової міграції корінного населення у відносно сприятливі для проживання європейські республіки колишнього СРСР, у тому числі і в Україну. Ренесансу ісламу сприяє також лібералізація в стосунках держави і суспільства відносно ісламу (хоча, деколи, і вимушена). Відкриваються мечеті, мусульманські учбові заклади, у тому числі вищі, культурні центри, реєструються мусульманські общини,

виникають мусульманські кладовища або, частіше, мусульманські частини на загальних кладовищах і т. ін.

Охарактеризовані процеси меншою мірою торкнулися традиційно аграрного, із стійким населенням Буджаку, більшою – великих мегаполісів, таких як Київ, Одеса, Донецьк, де спостерігається відродження ісламських традицій. Проте не обійшли ці процеси і Буджак, відносна і абсолютна доля представників у його населення народів, які традиційно сповідають іслам, значно зросла. Так, певну долю населення Одеської області, в тому числі і в її південних районах, тобто в українському Буджаку, складають народи, які традиційно сповідають іслам. В Одеській області, наприклад, мешкає 2640 волго-уральських татар, 274 башкір, 2777 азербайджанців. Всього в області – 12224 представники «мусульманських» народів і виходячи з цього показника область відноситься до категорії «помірної» присутності мусульман. В області діяло 3 мусульманські релігійні общини, що відносяться к ДУМУ і 2 – незалежні общини²⁶.

Такі ж тенденції, в цілому, характерні і для північної частини Буджаку, що увійшла до складу Республіки Молдови. Специфіка тут полягає в тому, що в тюркоязычній гагаузській автономії активна діяльність проводиться громадянами Турецької республіки, проживаючих на території автономії. І хоча спроби ісламізації гагаузів значних результатів поки що не дали, в головних містах краю – Комраті і Чадир-Лунгі діють мусульманські молитовні будинки, які відвідуються представниками турецького етносу і нечисленними прозелітами інших національностей.

¹ Куник Л., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – Т. 1. – СПб., 1878. – С. 58–60.

² Большаков О. Г., Монгайт А. Л. Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153). – М., 1971.

³ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 32–33.

⁴ Гончарук Т. Г. Історія Хажібєя (Одеси) 1415–1795 рр. в документах. – Одеса, 2000. – С. 5–6

⁵ Кравченко А. А. Жилые комплексы золотоордынского Белгорода // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вып. 8. – К., 1976; Кравченко А. А. Производственные комплексы Белгорода XIII–XIV вв. // Античная Тира и средневековый Белгород. – К., 1979.

⁶ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 79.

⁷ Там само. – С. 79–80.

⁸ Полевой Л. Л., Бырня П. П. Средневековые памятники XIV–XVII вв. // Археологическая карта Молдавской ССР. – Вып. 7. – Кишинев, 1974. – С. 37–38; Древняя культура Молдавии. – Кишинев, 1974. – С. 158–160; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 141–142.

⁹ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 80.

¹⁰ Петрунь Ф. О. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 159–160.

¹¹ Киртоагэ И. Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под османским владычеством (1484–1595). – Кишинев, 1992. – С. 14.

¹² Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 16–33.

¹³ Киртоагэ И. Г. Юг Днестровско-Прутского междуречья под османским владычеством (1484–1595). – Кишинев, 1992. – С. 15.

¹⁴ Бачинский А. Д., Добролюбский А. О. Буджакская орда в XVI–XVII вв. (историко-археологический очерк) // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 86.

¹⁵ Die Landschaft Bessarabien [1789] // Schmidt Ute. Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. – Potsdam, 2008. – S. 54.

¹⁶ Бачинский А. Д., Добролюбский А. О. Буджакская орда в XVI–XVII вв. (историко-археологический очерк) // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 86.

¹⁷ Кочекаев Б.-А. Б. Ногайские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1988. – С. 108.

¹⁸ Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. – Одесса, 1848. – С. 47–53.

- ¹⁹ Die Landschaft Bessarabien [1789] // Schmidt Ute. Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. – Potsdam, 2008. – S. 54.
- ²⁰ Carte de la Moldavie pour servir a L'Histoire militaire de la guerre entre les Ruses et les Turcs levée par L'Etat Major sous la direction de F. G. Bawr (1768–1774).
- ²¹ Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 48.
- ²² Там само.
- ²³ Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 41.
- ²⁴ Там само. – С. 40.
- ²⁵ Там само. – С. 38.
- ²⁶ Исламская идентичность в Украине. – К., 2006. – С. 18, 19, 25.

В статье рассмотрены время появления, особенности распространения и функционирования ислама на территории Пруто-Днестровского междуречья, которая называется Буджак. Выделены основные этапы проникновения ислама в этот регион, начиная с первых упоминаний о фактах принятия ислама печенегами и заканчивая его возрождением в настоящее время. Автор приходит к выводу, что в Буджаке сложились две формы ислама: «городская», которая практиковалась турецким населением и была ближе к ортодоксальным мусульманским традициям, и «кочевая», которая существовала у ногайцев и включала в себя пережитки народных верований.

Ключевые слова: Буджак, ногайцы, кочевники, ислам, мазгаб.

In the article the time of appearance, features of distribution and functioning of Islam on the territory between the Prut and the Dniester rivers, the area which is called Budzhak, are studied. Article also examines the basic stages of penetration of Islam in the region, since the first mention about the facts of adoption of Islam by Pechenegs and finishing its revival in modern time. Author concluded that in the Budzhak two forms of Islam were developed: «urban Islam», that had been practiced by Turkish population and was closer to ortodox Muslim traditions and «nomadic Islam», which existed among Noghay people and which includes remains of folk beliefs.

Keywords: Budzhak, Noghay people, nomads, Islam, madhhab.